

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΕΣΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΗΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Δυσκολίες και προβληματισμοί γύρω από το θέμα

‘Ο υπότιτλος τῆς ανακοίνωσης μου ἐπιτρέπει, ἐλπίζω, νὰ ἀποφύγω τὶς προοιμιακὰς ἐξηγήσεις πού συνήθως ἀπαιτοῦνται ὅταν τὸ θέμα εἶναι ἀσύμμετρα πρὸς τὸ εὖρος ἀπὸ τὰ ὅσα ἔχει νὰ ανακοινώσῃ ὁ ὁμιλητής. Πραγματικά, δὲν ἔχω τίποτε τὸ ὀριστικὸ ἢ τὸ εὐρηματικὸ νὰ ανακοινώσω· τὸ μόνον πού θὰ ἤθελα εἶναι νὰ ἀποκτήσῃ δική του αὐτοτέλεια τὸ θέμα.

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα, πού ἀναφαίνεται αὐτόματα σχεδόν, εἶναι ἂν τὸ ζήτημα πού θέτω ὑπάρχει κἀν· ἂν δηλαδὴ οἱ δύο αὐτοὶ τύποι τῆς παραγωγῆς καὶ ἀναμετάδοσης τῆς γνώσης, ὁ γραπτὸς καὶ ὁ προφορικὸς, ἔχουν τόσα σημεῖα ἐπαφῆς, ὥστε νὰ θέτουν ἔτσι προβλήματα πρὸς λύση.

‘Η δικιά μου γενιὰ μεγάλωσε σὲ ἓνα γνωστικὸ περιβάλλον πού ἀπαντοῦσε σχεδόν ἀνεκδοκίαιστα, ὄχι. Ἡ πρὸ σωστά, πού ἔβλεπε τὸ πρόβλημα ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ. Θεωροῦσε πὼς εἴχαμε νὰ κάνουμε μὲ δύο παραδόσεις, τὴ «λόγια» καὶ τὴ «λαϊκή», οἱ ὁποῖες ζοῦσαν καὶ ἀναπτύσσονταν ἀνεξάρτητα ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μάθαμε μάλιστα νὰ τιμοῦμε περισσότερο τὴ δεύτερη, τὴ λαϊκή, γιατί αὐτὴ ἐξέφραζε τὴν πραγματικὴ μας ταυτότητα.

Καὶ ἡ λαϊκὴ μας παράδοση, αὐτὴ πού πλησιάζει μὲ ὅ,τι σήμερα ὀνομάζουμε προφορικὴ, δὲν φαινόταν νὰ εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὸ εἶδος «βιβλίον». Τὸ βιβλίον δὲν στάθηκε εἶδος λαϊκὸ· ἄρμοζε στοὺς παπᾶδες —καὶ στοὺς Φράγκους.

«Στρατιώτης δίχως σπαθὶ καὶ ἱερεὺς δίχως βιβλίον, καὶ οἱ δύο φάλτζοι εἶναι» διδάσκει στὰ 1730 ὁ Νεκτάριος Τέρπος,¹ ἀφήνοντάς μας νὰ ὑποψιαστοῦμε πὼς δὲν εἶναι βέβαια οἱ στρατιῶτες πού θέλει νὰ νοουθετήσῃ.

---

1. Γ. Βαλέτας, *‘Ο ἄρματομένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730*, Ἀθήνα 1971, σ. 107.

Ἄρκετὰ παραστατικὸ εἶναι τὸ ἐπεισόδιο ποῦ ἐξιστορεῖ —τέλος τοῦ 19ου αἰώνα— ὁ Παπαδιαμάντης. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ «Πηδάλιον»: «Ὁ λαὸς» ἀφηγεῖται ὁ Παπαδιαμάντης «οὐδέποτε ἔλαβε ἀνὰ χεῖρας τὸ Πηδάλιον [...] Τινὲς τῶν ἱερέων, ὀλίγιστοι, ἀνεγίνωσκον ἐνίστε τὸ βιβλίον τοῦτο ἐν τῷ παρελθόντι». Ὅταν λοιπόν, γιὰ λόγους εἰδικούς, κάποιοι τὸ ζητᾶει ἀπὸ τὴν παπαδιά, αὐτὴ τοῦ ἀποκρίνεται: «Ὁ παπᾶς μοῦ λέγει πὼς δὲν κάνει νὰ τὸ πιάσῃ κανεὶς ποῦ νὰ μὴν εἶναι ἱερωμένος. —Μὴν τὸ πιάσῃς μὲ τὰ χέρια γυμνὰ» εἶναι ἡ ἀπάντησις τοῦ συνομιλητῆ της, «βᾶλε μία καθαρὴ πετσέτα».¹

Ἐχουμε νὰ κάνουμε, ὀλοφάνερα, μὲ μαγικὸ ἀντικείμενο, ὄχι μὲ ἀντικείμενο χρήσης. Ἴδια —καὶ περισσότερο— «μαγικὴ» εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ «Ψαλτηριοῦ». Τὸ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὸ κακὸ σὲ ποικίλες περιπτώσεις.²

Κάποια χρόνια νωρίτερα, στὰ 1829, ἔταν ὁ Edgar Quinet περιόδευε τὴν Πελοπόννησο, συνάντησε ἕναν προεστὸ ποῦ δικάζε μὲ τὸν Ἄρμενόπουλο στὸ χέρι, δίχως ὥστόσο καὶ νὰ τὸν ἀνοίγει ποτέ. Στὰ 1915 πάλι, στὴ Μικρασίᾳ αὐτὴ τὴ φορὰ, ἔταν μία «ἀγία κόρη» εἶχε ἀναστατώσει ἕνα ὀλόκληρο χωριό, ἄρκεσε νὰ διαβάσει ὁ παπᾶς ἀπὸ τὸν ἄμβωνα ἕνα δυσνόητο βιβλίον, καὶ τὸ κακὸ ἐπέρασε, χάρις στὴν «ὑποβολὴ ποῦ ἔκανε ἕνα βιβλίον σταλμένο ἀπὸ τὴν Πόλη».³

Ἄν τὰ βιβλία τῶν παπᾶδων εἶναι ἱερά, τὰ βιβλία τῶν Φράγκων εἶναι δαιμονισμένα· ἀντίθεσις ποῦ γιὰ τὰ δικὰ μας τὰ μάτια, βέβαια, εἶναι ἀρκετὰ ὁμολογῆ. «Στὴ Δασκαλόπετρα ἦταν ἀπὸ τὰ παλαιὰ χρόνια κρυμμένος ἕνας θησαυρὸς» ἀφηγοῦνταν οἱ ντόπιοι στὴ Χίο στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. «Εἶναι ὅμως καμιά εἰκοσαριά χρόνια —συνεχίζει ἡ ἀφήγησις— ποῦ ἤρθανε δύο μιλόρδοι καὶ τὸν πήρανε. Αὐτοὶ ἔμαθαν ποῦ εἶναι ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὰ παλαιὰ βιβλία ποῦ ἔχουν στὸν τόπο τους, εἶχαν καὶ τὴ Σολωμονικὴ καὶ τὸν ἦβραν.»⁴

Σήμερα αὐτὲς οἱ πίστεις εἶναι πιὰ ἀπογυμνωμένες ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονικὴ διάστασι· παραμένουν ὥστόσο. Στὶς μέρες μας, σὲ μιὰ συζήτησι

1. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Ἡ χήρα παπαδιά», στὰ Ἄπαντα, ἐπιμ. Γ. Βαλέτα, Γ', Ἀθήνα [1954], σ. 76-77.

2. Βλ. χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις στὸ π. *Λαογραφία* 4 (1913) 28 καὶ 9 (1926) 461.

3. Ἐλένη Καρατζᾶ, Ὁ Edgar Quinet καὶ ἡ νέα Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1970, σ. 34· καὶ Κ. Α. Ρωμαῖος, Μικρὰ Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 259.

4. Ν. Γ. Πολίτης, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις, Α', Ἀθήνα 1904, σ. 231 ἀρ. 408· πβ. καὶ ἀρ. 407.

ένος φιλόλογου με έναν σκυριανό κουρέα για τον Ἀχιλλέα, ὁ κουρέας δὲν δέχεται τὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ φιλόλογος. Καὶ σχολιάζει: «Αὐτὰ ποὺ λές τὰ ἔχεις διαβάσει στὰ βιβλία τῶν Φράγκων. Ὅλα ψέματα! Ἐμένα ν' ἀκούς, ποὺ εἶμαι ντόπιος, καὶ ξέρω καταλεπτῶς πῶς ἔγιναν τὰ πράγματα».¹

Τέτοιου εἶδους ἐμπειρίες, καὶ μάλιστα ὀξύτερα αἰσθητές, θὰ εἶχαν οἱ λόγιοι τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν, ὕστερα ἀπὸ μακρότατο χρονικὸ διάστημα, εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ μικρὴ, ὀλότελα γραμματισμένη κοινωνία, σὲ ἔδαφος ἑλληνικὸ, γύρω ἀπὸ τὴν κυβέρνησι, τὸ πανεπιστήμιον, καὶ γενικότερα τὴ διευθυντικὴ τάξιν. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ, περιπλεγμένη γύρω ἀπὸ μιὰ ρομαντικὴ θεώρησι τῶν πραγμάτων, ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ «λαϊκοῦ» ἀνέβαινε συνεχῶς σὲ ἀξία, δημιούργησε τὴν ἀποψὴ ποὺ ρητὰ ἐξέφρασε στὰ μέσα περὶ τοῦ αἰώνα ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, μετὰ τὴ θεωρία ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διέθετε δύο ἀνεξάρτητες παραδόσεις.² Ἡ αὐτοτροφοδότησι τῆς λαϊκῆς παράδοσις ἐρχόταν νὰ ἐπικουρήσει θαυμάσια τὴν ἀδιάσπαστη ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ ἔδειχνε ὅτι ὁ «λαὸς» κράτησε μόνος του, χωρὶς καμιάν ἐξωτερικὴν βοήθειαν, τὴ μνήμην τῶν προγόνων.

Ἡ γενιὰ ποὺ διαδέχθηκε τοὺς ρομαντικοὺς δασκάλους, τὸν Ζαμπέλιον καὶ τὸν Παπαρρηγόπουλον, ἡ γενιὰ τοῦ 1880 ἔπως τὴν ἀποκαλοῦμε συνήθως, εἶχε νὰ ἐπιλύσει ἓνα μεῖζον πρόβλημα· τὸ γλωσσικόν. Τώρα ἡ ἀπόλυτη διάκρισι τῶν δύο παραδόσεων ταίριαζε στὸ δυαδικόν —καὶ μανιχαϊκόν— σχῆμα ποὺ ἐπικράτησε: πρόοδος ἴσον δημοτικὴ καὶ καθαρῶν ἴσον ὀπισθοδρόμησι. Ἀφοῦ ὁ «λαὸς» ἦταν ὀλότελα ξένος μετὰ τὴ λόγια παράδοσι, καὶ εἶχε τὴ δικήν του, τὴ λαϊκὴ, ὁ δρόμος ἔμενε ἀνοιχτός.

Μετὰ τὸν καιρὸν, καὶ ἐνώσω ἡ γλῶσσα ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ τὸ σημειῶν διαφοροποιήσεως, ἡ ἀντίληψις αὐτὴ πρόσφερε τὴ διάκρισι καὶ γιὰ ἄλλους τομεῖς: τὴ μουσικὴν, τὸν κώδικα συμπεριφορᾶς, τὴ ζωγραφικὴν. Ἀκόμα καὶ σ' ἓναν κατεξοχὴν τομέα τῆς λογιῶσυνης, τὸ δίκαιον, φτάσαμε νὰ ὀνομάζουμε «λαϊκόν» τὸ δίκαιον ποὺ προὔπῆρχε στὸν ἑλληνικὸν χῶρον πρὶν ἀπὸ τὴς ἀνανεωτικῆς προσπάθειος τῆς γενιᾶς τῆς Ἐπανάστασις καὶ τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ βασιλείου, καὶ νὰ θεωρεῖται ὡς λαϊκὸν τὸ «ἐθνικόν» μας δίκαιον.³

1. Ι. Θ. Κακριδῆς, *Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ παράδοσι*, Ἀθήνα 1979, σ. 88.

2. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «Ὁ κ. Ἰούλιος Τυπάλδος βιβλιοκρισία "Ποιήματα διάφορα"», *Πανδώρα* 10 (15 Ἰαν. 1860) 458-460.

3. Ἀποψὴ ποὺ ὑποστηρίζει μετὰ ἐπιμονὴν ὁ Ν. Ι. Παναζόπουλος, λ.χ. *Παραπέμπω ἐδῶ μονάχα στὶς πρώτες του μελέτες, ἐκεῖ ὅπου ὁ λόγος εἶναι γενικότερα γιὰ τὴς δύο παραδόσεις: Ἀστικὸν κώδικα καὶ «ἐθνικόν» δίκαιον*, Ἀθήνα 1945, σ. 9: «Μεταξὺ τῶν

Ἔτσι λοιπόν, ἐμπειρία καὶ θεωρία ταίριαζαν σὲ μιὰν ἄποψη ποὺ λίγο λίγο ἐφτασε νὰ θεωρεῖται ἡ μόνη ποὺ ἀνέκαθεν ὑπῆρχε, ἐνῶ ἦταν πρόσφατη σχετικὰ. Καὶ νὰ θεωρεῖται πῶς τὰ δύο ὑποτιθέμενα ἐλληνικὰ πολιτισμικὰ ρεύματα, τὸ λόγιο καὶ τὸ λαϊκὸ, ἤρθαν γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπικοινωνία μετὰ τὸ 1830, μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἀπὸ τότε ἡ λόγια παράδοση ἄρχισε νὰ νοθεύει τὴ λαϊκὴ, ὥσπου κατάφερε νὰ τὴν ἀφανίσει ἐντελῶς.

*

Τὸ σχῆμα, ἔτσι παρουσιασμένο, ἐμφανίζεται ἀληθοφανές. Στήριζεται ὅμως σὲ ὀρθὴ διάκριση;

Ἄν προσπαθήσουμε νὰ πλησιάσουμε τὶς πραγματικότητες τῶν ἐποχῶν ποὺ ἐξετάζουμε —τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε πολὺ συμβατικὰ— παρατηροῦμε ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις δὲν ὀφείλονται τόσο στὸν γλωσσικὸ κώδικα, ὅσο στὸν βαθμὸ τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ. Οἱ ἡγετικὲς τάξεις, ποὺ μετέχουν περισσότερο στὴν ἐκπαίδευση, μετέχουν περισσότερο καὶ στὴ λογιόσυνη. Ἀντίθετα ὁ «λαός», τὰ ἀγροτικὰ δηλαδὴ κυρίως στρώματα, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ λογιόσυνη. Δὲν εἶναι ὥστόσο ἄσχετος μὲ τὸν ἔντυπο λόγο.

Ἀπὸ τὸν 16ο τουλάχιστον αἰῶνα ὀρισμένα ἔντυπα ἐφταναν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ διαβάζονταν.¹ Σὲ κάθε χωριὸ κάποιος ἤξερε λίγα γράμματα· ὁ παπάς, ὁ ἀναγνώστης. Ξέρομε πῶς τὸ ἐμπόριο τῶν βιβλίων διοχέτευε ἀξιότιμους λόγους ἀριθμοὺς ἀντιτύπων· ἡ διάκριση εἶναι στὰ εἶδη τῶν βιβλίων.² Δὲν ἐφταναν ποτὲ τὰ πρωτότυπα ἔργα· πολὺ περισσότερο

θεμελιωδῶν «κατηγοριῶν», αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀπαραίτητοι πρὸς σύλληψιν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς, πρωταρχικὴν θέσιν ἔχουσιν αἱ κατηγορίαι αἱ γνωσταὶ ὡς «λογία» καὶ «δημοτικὴ» παράδοσις. Ἐπὶ μακρὸν αἱ κατηγορίαι αὗται ἐθεωρήθησαν ἀναφερόμεναι μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν [...] ὅμως ἡ «λογία» καὶ ἡ «δημοτικὴ» παράδοσις ἐπεκτείνονται καὶ καταλαμβάνουσι σχεδὸν πᾶσαν ἐκδήλωσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας μέχρι τῆς τέχνης καὶ τῆς θρησκείας». Πβ. καὶ τοῦ ἴδιου, Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν ἄστικὸν κώδικα, Ἀθήνα 1946, σ. 32-33, ὅπου ἡ «δημοτικὴ παράδοσις» προσδιορίζεται ὡς ἐκείνη ποὺ διαπλάσσεται «φυσιολογικῶς». Τέτοιαι ἀντιλήψεις εἶναι πολὺ διαδεδομέναι καὶ σήμερα.

1. Ἀναφέρομαι στὶς γραπτὲς μαρτυρίες ποὺ ἀξιοποιεῖ ὁ Φίλ. Η. Ἡλιού, «Σημειώσεις γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τοῦ 16ου αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 28 (1975) 102-141.

2. Οἱ πληροφορίες δὲν σπαμίζουν· τὴν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα συνθέτουν ὅσες παρουσιάζει ἡ Εὐτυχία Δ. Λιάτα, «Εἰδησεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα», *Ὁ Ἑρασιεὺς* 14 (1977) 1-35.

τὰ τυχὸν ρηξικέλευθα, παρὰ μονάχα, σὲ σπάνιες περιπτώσεις, ὅταν ὁ καιρὸς καὶ ἡ χρῆση τὰ καθιέρωναν, ὅταν δὲν ἦταν δηλαδή οὔτε πρωτότυπα, οὔτε ρηξικέλευθα. Ἔτσι ἀπὸ ὀλόκληρη τῆ βιβλιακῆ παραγωγή τῆς Τουρκοκρατίας μποροῦμε νὰ ἀπομονώσουμε λίγους μονάχα τίτλους βιβλίων, ἐκείνους ποὺ τὸ χαμηλὸ κόστος ἐπέτρεπε τὴ διάδοσιν αὐτῶν καὶ οἱ ἐπανεκδόσεις εἶναι συχνές, καὶ ἡ μορφή ταπεινὴ: κυρίως κάποια λογοτεχνικὰ ἔργα: ἡ *Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα* πρώτη πρώτη, ὁ *Ἐρωτόκριτος*, ἡ *Ἐρωφίλη*· ἐπειτα ἐκλαϊκευτικὰ θρησκευτικὰ βιβλία: ἡ *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*, βίοι ἁγίων καὶ τέλος κάποια βιβλία πρακτικῆς χρήσης ὅπως ἡ *Λογαριαστικὴ*, οἱ *Πορτολόανοι*.

Ὅταν μιλοῦμε γιὰ βιβλία, πάντα πρέπει νὰ ἔχουμε στὸν νοῦ μας τὴ φωναχτὴ ἀνάγνωσι, ὅχι τὸ μοναχικὸ διάβασμα.¹ Τὸ βιβλίον, ἀκόμα καὶ τὸ ψυχαφελές, ἀκούγονταν ὅπως τὸ παραμῦθον. Ἀφηγεῖται ἓνας σύγχρονός μας: «Θυμᾶμαι στὸ Ληξούρι, τὸν παπὰ Κατάνια, ποὺ κάθε στῆ γιορτῆ τοῦ Ἁγίου Νικολάου διάβαζε τὴ νύχτα τὸ συναξάρι. Ἦταν μαζεμένοι ὅλοι οἱ ναυτικοὶ τοῦ Ληξουριοῦ, καπιταναῖοι καὶ καικιέρηδες, καὶ ἀκουμπισμένοι στὰ στασίδια τους ἄκουαν. Ὁ παπάς, συνεπαρμένος ἀπὸ τὰ περιστατικά, ἔκανε τὸ διάβασμά του συναρπαστικόν».²

Καὶ νὰ τὸ φανταστοῦμε μποροῦμε, ἀλλὰ καὶ μαρτυρίες διαθέτουμε, ὅτι ἡ δημόσια αὐτὴ ἀνάγνωσι ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα.³ Καὶ σήμερα ἄλλωστε οἱ ὄλιγογράμματοι «φωναχτὰ» διαβάζουν, ἀκόμα καὶ ὅταν εἶναι μόνου τοῦς. Χρειαζέται ν' ἀκούσουν τὸ κείμενον γιὰ νὰ τὸ κατανοήσουν.

1. Μεταφέρω ἐδῶ γιὰ τὸ πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον τῆς μιᾶς μαρτυρίας τοῦ Ambroise Firmin-Didot, καὶ ἄς μὴν ἀναφέρεται σὲ ἀνάγνωσι παρὰ σὲ ἀφήγησι· οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βέβαια ὀλότελα παράλληλες. 1816· βρισκόμαστε στὴ Λεμεσό: «chaque soir, les principaux personnages de la ville se réunissaient chez le Kodja-Bachi, où le docteur Isale leur racontait les grandes actions des Grecs leurs ancêtres. Mais quand il leur eut dit qu'après la bataille des Leuctres les femmes qui avaient perdu leurs fils couraient dans les temples remercier les dieux, et que celles dont les enfants avaient survécu à ce combat n'osaient se montrer en public, ils se levèrent alors du divan où ils étaient accroupis, et sortirent en s'écriant: Ah, les fous! les fous!». Φυσικὰ ὁ Didot ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ αὐτὴ καὶ τὴ σχολιάζει μὲ δυσθυμία. *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 339-340.

2. Δημ. Σ. Λουκάτος, *Κεφαλοντικὴ λατρεία*, Ἀθήνα 1946, σ. 80-81.

3. Ἐκτός ἀπὸ τὴς ἀμέσως προηγούμενες παραπομπές, βλ. τὴ χαρακτηριστικὴ σύζευξι: «τὴν ἀνάγνωσιν ἢ τὸ ἄκουσμα τοιούτων βιβλίων», Νικηφόρου τοῦ Πασχαλέως, *Ἐγχειρίδιον μεθοδικὸν περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας*, Βενετία 1622. Τὴν παραπομπὴ τῆ δανείζομαι ἀπὸ τὸν Φίλ. Η. Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα"...», ὁ.π., σ. 117.

Τί πέρασε λοιπόν στον «κοινό λαό» από αυτές τις αναγνώσεις; 'Εδώ νομίζω πώς χρειάζεται μιὰ διάκριση —ἐκτός ἀπὸ τὴν αὐτονόμητη, ὅτι τὸ ὅποιο πέρασμα δὲν εἶναι σ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸ λαό— μιὰ διάκριση λοιπὸν τῶν στοιχείων ποὺ ἔφτασαν ὡς τὴν προφορικὴ μνήμη (καὶ περισυλλέχθη-
καν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς λαογράφους καὶ νωρίτερα ἀπὸ κάποιους προσοχτι-
κοὺς —ἐλπίζουμε— περιηγητὲς) καὶ τῶν στοιχείων ποὺ ἐνδεχομένως δὲν
ἔφτασαν ὡς τὴν προφορικὴ μνήμη, καὶ λοιπὸν δὲν μαρτυροῦνται. Ἄς ἐπι-
σκοπήσουμε κάπως τὰ πρῶτα. Δὲν θὰ τὰ ἀπαριθμήσω· ὁ Ἐρωτόκριτος,
ἡ Εὐμορφή Βοσκοπούλα, ἄλλα ἔργα τῆς κρητικῆς καὶ κάποια τῆς πρωι-
μότερης λογοτεχνίας βρέθησαν συχνὰ μπροστὰ στὰ μάτια τῶν λαογρά-
φων. Στὴν ἀρχὴ πολλοὶ τ' ἀγνόησαν, μιὰ καὶ δὲν ἦταν «γνήσια δημοτικά»¹
ἀργότερα, ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας, καὶ περισσότερο στὰ
πρόσφατα χρόνια, ἄρχισαν νὰ τὰ προσέχουν.² Θὰ σταματήσω, ἀναγκα-
στικά, σ' ἓνα μόνο παράδειγμα ἀπὸ τὰ νεότερα κείμενα ποὺ πέρασαν στὴν

1. Βλ. λ.χ. τὰ ὄσα σημειώνει ὁ Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Τρία ἔργα τῆς κρητικῆς
λογοτεχνίας ἐν Ἑσπερίῳ Νάξου», *Κρητικὰ Χρονικά* 7 (1953) 114: «Κατ' ἀνακοί-
νωσιν τοῦ πατρὸς Πέτρου κατέγραψα τὴν "Εὐμορφή Βοσκοπούλα" τὸν Μάρτιον τοῦ
1935, συγκριμένην ἐκ 146 στίχων, οὐδέποτε ὅμως ἐσκέφθην νὰ τὴν δημοσιεύσω,
διότι ποῖος θὰ ἦτο ὁ σκοπὸς τῆς δημοσιεύσεως ταύτης, ἐφ' ὅσον τὸ ἄσμα τοῦτο εἰσῆλ-
θεν εἰς τὴν μνήμην ἐνίων ἐκ τῶν συμπατριωτῶν μου ἀπὸ ἐντύπους ἐκδόσεις τοῦ ἔρ-
γου καὶ δὲν ἀποτελεῖ συνεπῶς πρωτότυπον δημιουργήμα τῆς ἀπεραθίτικης δημόδου
μούσης».

2. Μολοντοὶ δὲν ἔχω διόλου ἐξαντλήσει τὴ βιβλιογραφία, νομίζω πὼς οἱ περισ-
σότερες «παράλλαξές» ποὺ γνωρίζουμε εἶναι τῆς «Βοσκοπούλας» καὶ τῆς «Ἐρωφί-
λης», καὶ προέρχονται, πολὺ συχνὰ, ἀπὸ τὸν νησιώτικο χῶρο. Γιὰ τὴν πρώτη βλ.
Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Νέα παραλλαγὴ τῆς "Βοσκοπούλας"», *Πεπραγμένα τοῦ Β'
Λιθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 4, Ἀθήνα 1969, σ. 353-377 (νὰ προστεθεῖ τώρα
στὴ βιβλιογραφία, Θ. Δετοράκης, Ἐκδόματα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, Ἡ-
ράκλειο 1976, σ. 99-103). Γιὰ τὴν Ἐρωφίλη βλ. Γ. Α. Μέγας, «Παραλλαγὴ τῆς
λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 370-
374· (νὰ προστεθεῖ καὶ μιὰ μνεῖα παράστασης στὸ Σούλι τὸ 1886, Νικ. Χρ. Παπακώ-
στας, «Τὰ κερναβάλια εἰς τὸ Σούλι», *Σκουφάς* 2 (1959) 133-147). Γιὰ ἄλλα γνω-
στὰ κείμενα, ἐκτός ἀπὸ ὄσα σημειώνονται στίς βιβλιογραφίες τῶν παραπάνω, βλ.
Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Ἡ ἀπεραθίτικη παραλλαγὴ τῆς ρίμας τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ τῆς
Ἀρχειστράτας», *Κυκλαδικὰ* 1 (Σύρος 1956) 113-116· Π. Μαρκάκης, *Παιδικολόγος*,
Ἀθήνα 1946· Εὐδ. Τσολάκης, «Παρατηρήσεις στοὺς πρώτους στίχους τῆς "Διηγῆ-
σεως παιδιοφράστου τῶν τετραπόδων ζώων"», *Ἑλληνικά* 17 (1962) 319· Δ. Β. Οἰκο-
νομίδης, «Ἄνωσιμον κρητικὸν στιχοῦργημα τοῦ Ι' αἰῶνος καὶ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὴν
παράδοσιν», *Πεπραγμένα Β' Λιθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 4, 1969, σ. 335-343·
Michael Herzfeld, «The Siege of Rhodes and the Ethnography of Greek Oral
Tradition», *Κρητικὰ Χρονικά* 25 (1973) 413-440· Γιάννης Κ. Μαρωμάτης, «Στίχοι

προφορική παράδοση. Σ' ένα τεφτέρι τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης, πού κάποιες ἐσωτερικές ἐνδείξεις του μέ κάνουν νά πιστεύω πώς προέρχεται ἀπό τά χέρια ἐνός ἀθηναίου ὑπηρετή, βρίσκουμε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, καί μιὰ παραλλαγή ἐνός τραγουδιοῦ τοῦ Χριστόπουλου. Ἡ καταγραφή τοῦ πρώτου στίχου ἔχει ὡς ἑξῆς:

κοίνα αὐδονα αμαν αμαν κίνα αὐδονακί μου

Τὸ τσάκισμα τοῦ στίχου μᾶς φανερώνει ὀλοκάθαρα πὼς ὁ ἀθηναῖος «ἀκουγε» τὸ τραγούδι ἔταν τὸ κατέγραφε, καί δὲν τὸ πῆρε ἀπὸ καμιά χειρόγραφη ἀνθολογία ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἔκδοση.¹

Προτοῦ προχωρήσουμε χρειάζεται νομίζω ν' ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση. Τὸ κύκλωμα «γραπτὴ παράδοση πού τὸ ἀνάγνωσμα τὸ μετατρέπει σὲ προφορική καί ἡ λαογραφική ἢ ἄλλη καταγραφή του τὸ φέρνει ξανά στὴ γραπτὴ παράδοση» δὲν σταματᾷ ἐκεῖ. Δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς πού συνεχίζεται· δηλαδή κάποια κείμενα διαδίδονται καί πάλι μὲ τὴν ἀνάγνωση, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λαογραφικὰ βιβλία. Εἶναι παρατηρημένο ἀπὸ τοὺς προσεκτικούς λαογράφους πὼς συχνά οἱ τραγουδιστὲς ἀπαγγέλλουν τὸ κείμενο ὅπως καταξιώθηκε μὲ τὰ σχολικὰ ἀναγνώσματα, ἢ καλιότερα μὲ τίς ποικίλες ἀνθολογίες, πού ἀρχικὴ τους πηγὴ στάθηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Φοριέλ ἢ τοῦ Ζαμπέλιου, ἀργότερα.² Θὰ φέρω κι ἐδῶ ἓνα μόνο παρά-

τῆς «Ρίμας θρηνητικῆς» τοῦ Πικατόρου σὲ κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι», *Κρητολογία*, τχ. VII (Ἰούλ.-Δεκ. 1978) 82-100. Ἄς μὴ θεωρηθεῖ ὅτι ἐξαιτῶ τὴ βιβλιογραφία· ἄλλοστε τὸ θέμα δὲν κλείνει μὲ αὐτά, συχνά συναντοῦμε σκόρπιους στίχους, ἰδίως τοῦ Ἐρωτόκριτου, κι οὔτε νομίζω νά ἔχουν διερευνηθεῖ συστηματικὰ οἱ συλλογὲς μὲ τὸ πρίσμα αὐτό. Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ τὴν παραλλαγή τῆς «Βοσκοπούλας» πού δημοσιεύει ὁ Γερ. Δ. Δρακίδης, *Ροδιακά*, Ἀθήνα 1937, 49, πού δὲν ἔχει, ὅσο ξέρω, ἀξιοποιηθεῖ. Δὲν πρέπει ν' ἀποτελεῖ μοναδικὴ περίπτωση.

1. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Fauriel (βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel καί Brunet de Presle*, Ἀθήνα 1980, 7· ἀρ. φ. 1121). Οἱ ποικίλες παραλλαγὲς τῶν φαναριώτικων (ἢ ὅπως ἀλλιῶς τὰ ὀνομάσουμε) τραγουδιῶν παρουσιάζουν ἀνάλογο ἐνδιαφέρον, φανερώνουν μιὰ ζωντανὴ προφορική παράδοση πού τρέφεται ἀπὸ τὴ γραπτή. Τὸ φαινόμενο φυσικὰ φτάνει —μέσα ἀπὸ τίς ἀνθολογίες κτλ.— ὡς τίς μέρες μας (θυμίζω ἐδῶ τὴ «Μυγδαλιὰ» τοῦ Δροσίνη· βλ. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, Ἀθήνα 1939, σ. 140 κέ.)· σήμερα θὰ πρέπει νά προσθέσουμε καί τὴ «γραπτὴ παράδοση τῶν δίσκων καί τῶν μαγνητοταινιῶν, πού ἀναζωογονοῦν διαρκῶς τὴ συλλογικὴ μνήμη.

2. Βλ. Μαρία Χ. Ἰωαννίδου, «Τὸ δημοτικὸ τραγούδι καί οἱ σύγχρονες θρακικὲς συλλογές», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Ἐθνησπουδίου* 7 (1940-1941) 136· πβ. καί (τῆς ἴδιας) Μ. Ἰωαννίδου-Μπαρμπαρτίου, «Αἱ πηγαὶ τῶν δημοτικῶν ἀμάτων τῆς συλλογῆς Ἐ. Legrand», *ἔ.π.* 21 (1956) 70, ὕποσ. 4.

δειγμα, από χρόνια νεότερα: Στά 1910, κάποιος Γερμανός, που ξμεινε για λίγο αιχμάλωτος τών ληστών στόν Όλυμπο, τούς περιγράφει. "Ένας από αυτούς ήταν «μοναχικός τύπος, και σιωπηλός. Είχε στην κατοχή του ένα βιβλίο που περιείχε αρχαίες τραγωδίες καθώς και κλέφτικα τραγούδια. Συχνά τὸ άνοιγε και ἀπάγγελλε όρισμένα ἀπ' αὐτά με βροντερή φωνή. "Υστερα τὰ ἐπαναλάμβαναν οί φίλοι του χαμηλόφωνα και ἄρχιζαν νὰ τὰ τραγουδοῦν».¹ Κλείνει ἡ παρένθεση.

"Ένα δεύτερο στοιχεῖο που πέρασε στην προφορική μνήμη είναι οί ποιήλες παραδόσεις γύρω από την ελληνική ιστορία. Δέν νομίζω πώς χρειάζεται, σήμερα πιά, νὰ ἐπιμεινουμε και πολύ για νὰ ὑποστηρίξουμε πώς πρόκειται για ἀναβιώσεις: οί περισσότερες μάλιστα θὰ είναι και σχετικά πρόσφατες. Είναι πολύ γνωστή μιὰ παράδοση για τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα —γνωστή ἔνοῶ πὼς τὴν πολυχρησιμοποίησαν οί φιλόλογοι— πέρασε μάλιστα και στὰ σχολικά βιβλία. Καταγράφηκε τὸ 1896· δέν θὰ τὴν παραθέσω· είναι στη βάση της ἡ ἀφήγηση τοῦ Ἡρόδοτου.² Ἐπισημαίνω ένα μονάχα στοιχεῖο, ὅτι ὁ λαϊκὸς ἀφηγητὴς «θυμᾶται» πὼς οί Πέρσες —Τουῦρκοι στην ἀφήγησή μας— δέν ἀποβιβάστηκαν στὸν Πειραιά, γιατί φοβοῦνταν τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο.

"Όταν στὰ 1776 ἡ Ἀθήνα ἀντιμετώπιζε κίνδυνο ἀπὸ ἕναν ἀρβανίτη ὄπλαρχηγὸ που ζητοῦσε με τὴ βία τὸ «ἀρματολικι», τότε ὁ βόιβοντας τῆς Ἀθήνας θέλησε νὰ τὸν περιμένει πάνω στην Ἀκρόπολη, ἐνῶ οί ντόπιοι ἄρχοντες προτιμοῦσαν νὰ διακινδυνέψουν μιὰ μάχη στὰ περίχωρα, ὥστε νὰ ἀποφύγουν τὶς καταστροφές μέσα στην πόλη. Για νὰ πείσουν τὸν βόιβοντα «τοῦ εἶπαν τὴν ιστορία τῶν πολέμων τοῦ Μαραθῶνος με τοῦ Ξέρξου» και «ἔτσι λοιπὸν ἔγινεν ἀπόφασις», ὅπως μᾶς ἐξιστορεῖ ὁ Παναγιώτης Σκουζές.³

Εἶτε ἀπὸ τὸ ἕνα εἶτε ἀπὸ τὸ ἄλλο κανάλι, τέτοιου εἶδους γνώσεις τροφοδοτοῦσαν συνεχῶς τούς ἀγροτικὸς πληθυσμούς. "Όχι κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ ἔντυπο, ἀλλὰ διαμέσου του, ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ δάσκαλου, συχνά και

1. Κ. Α. Βακαλόπουλος, "Ελληνες λησταντάρτες στὸν Όλυμπο στὰ 1910, Θεσσαλονίκη 1978. Ἡ μικρὴ αὐτὴ μελέτη, στηριγμένη στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Edward Richter, *Meine Erlebnisse in der Gefangenschaft am Olymp — nebst Schilderung der Entwicklung des kleftenwesens*, Λίψια 1911, ἔχει γραφεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνάλογη τοῦ Γιάννη Ἀθ. Ἀδάμου, "Ἡ ὑπόθεση Ρίχτερ, Ἐλασσόνα 1972, 35 σ.

2. Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται... Παραδόσεις*, Α', Ἀθήνα 1904, σ. 4-5.

3. Π. Σκουζές, *Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας*, ἐκδ. Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1948, σ. 33.

του περιηγητή, και τόνωναν κάθε τόσο τις μνήμες ή τις γνώσεις των ελληνόφωνων, καμιά φορά και των αλβανόφωνων ντόπιων.

Μολονότι πολύ γνωστό, θα πρέπει να προσθέσουμε εδώ, για να συμπληρωθεί όσο γίνεται η εικόνα, την έκκλησία. Το Ευαγγέλιο, ο Ἀπόστολος, ή λειτουργία με την αδιάκοπη ανάγνωσή τους αποτελούσαν τις κύριες ἴσως αἰχμές ενός γραπτοῦ πολιτισμοῦ στὸν κορμὸ τῆς προφορικῆς γνώσης. Κοντά τους θα πρέπει να προσθέσουμε τὰ διάφορα παραεκκλησιαστικά κείμενα, ὅπως τις προφητείες.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ γνώσεις ἀποτελοῦν λοιπὸν τὸν ἕνα κλάδο, αὐτὸν ποὺ πέρασε στὴν προφορικὴ μνήμη και ἔφθασε ὡς τὴν καταγραφή.

Δὲν εἶναι ὥστόσο ὁ μόνος. Ἄν παραβάσουμε τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποὺ ξέρουμε πὼς κυκλοφοροῦσαν σταθερὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ καταβολῆς τυπογραφίας—ἀς μὴν ξεχνοῦμε τὴν παράλληλη χρῆση τοῦ χειρογράφου¹— ὡς τὸν ἀρχόμενο εἰκοστὸ αἰῶνα, διαπιστώνουμε πὼς γιὰ ἕνα μικρὸ μόνο ποσοστὸ ἔχουμε τὴν ἀπτὴ ἀπόδειξη, τὸ πέρασμα στὴν προφορικὴ μνήμη. Φυσικὰ ἐνδέχεται τὸ ποσοστὸ νὰ ἦταν μεγαλύτερο, καὶ ἀπλῶς νὰ μὴν καταγράφηκε· δὲν εἶναι ὥστόσο ἐκεῖ τὸ πρόβλημα. Εἶναι πὼς με τὴ λαογραφικὴ μέθοδο μᾶς διαφεύγει ἕνα τουλάχιστον ποσοστὸ, καὶ συνάμα δημιουργεῖται μιὰ ἀθθαίρετη τομὴ· οἱ λαογράφοι ἀποφεύγουν συνειδητὰ τοὺς ὅποιους μορφωμένους. Χάνουμε ἔτσι ἀρκετὰ ἀπὸ ὅσα θὰ μᾶς χρειάζονταν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ποὺ γνώριζε ἀναβαθμῶς καὶ στὸν ἀλφαριθμητικὸ καὶ στὴν προφορικὴ γνώση. Ὁ «λαὸς» δὲν ἦταν ἐνιαῖος καὶ σὲ ἀντιπαράθεση με τοὺς «μορφωμένους»· ὑπῆρχαν διαστρωματώσεις ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ ἐναλλαγές στὶς διαστρωματώσεις αὐτές, συνολικὲς καὶ ἀτομικές. Τὸ ἔντυπο—γενικότερα, τὸ βιβλίον, ἢ γραπτὴ γνώση—εἶχε ποικίλες ἐπιδράσεις στὴν προφορικὴ γνώση, ποὺ ἄρχιζαν ἀπὸ τὴν πιὸ ἄμεση, τὴν ἐκμάθηση, καὶ ἔφταναν ὡς τις ἔμμεσες· λ.χ. τὴ συμφιλίωση ἐνὸς μέρους τοῦ πληθυσμοῦ με τὸ εἶδος «βιβλίον», ἐνὸς ὅπωςδῆποτε μικρότερου μέρους με μιὰ ἐνιαῖα ὀρθογραφία (νὰ προσθέσουμε καὶ γλώσσα;) ἢ ἐνὸς κώδικα συμπεριφορᾶς ποὺ δὲν ἀποστηθίζεται· ὑποβάλλεται ὥστόσο.

Γιὰ νὰ τὰ ἐντοπίσουμε ὅλ' αὐτὰ θα πρέπει νὰ προχωρήσουμε με ἄλλους τρόπους. Μέσα ἀπὸ τις γραπτὲς μαρτυρίες, με τὸν ὑπολογισμὸ καὶ τὴν ἀναλογία, με τὴν ἀναγωγὴ ἢ τὴν προβολὴ τῆς κάθε πληροφoρίας, χρειάζεται νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν κατανόηση τῆς καθημερινῆς κοινωνικῆς πρα-

1. Βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἔντυπο βιβλίον καὶ ἡ παράλληλη χρῆση τοῦ χειρογράφου», ἐδῶ, σ. 283 κέ.

κτικῆς, εισάγοντας παράλληλα καὶ τὸν χρόνον, στὶς τρεῖς τοῦ διαστάσεις· τῆ μακρᾶ, τῆ μέσῃ καὶ τῆ μικρῇ διάρκειᾳ.

Γιὰ νὰ ξεφύγουμε πάντως, τώρα, ἀπὸ μιὰ θεωρησιακὴ ἐνόραση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, νὰ ἐξετάσουμε, σύντομα πολὺ, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπέρασαν στὴν προφορικὴ μνήμη. Παίρνω ἓνα παράδειγμα, ἀρκετὰ ἀκραιῶ, τὸν Ἑρωτόκριτο. Πλεγμένον στὸν καμβὰ ἐνὸς «δυτικῶν» ἔργου, προβάλλει ἓναν κόσμον ἀριστοκρατικόν. Ὡστόσο οἱ ἀξίες στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἀπηχοῦν τὰ κοινωνικὰ καθιερωμένα, τὴν κοινωνικὴ συμβατικότητα: ἡ πίστη στὸν ἄρχοντα, ἀκόμα κι ὅταν αὐτὸς ἀδικεῖ, καὶ γενικότερα ἡ ὑποταγὴ στοὺς ἱεραρχικὰ ἀνώτερους, ἡ ἐγκαρτέρηση καὶ ἡ ἐλπίδα πὼς (μετ' ὅσον καὶ ὅλα τὰ νικᾷ ἡ φρόνησις καὶ ἡ τάξις), ἀξίες ὅλες συντηρητικῆς τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας, καὶ προπάντων, λογοτεχνία τῆς «φυγῆς», ἐξισορροπητικῆ. Γιὰ τὴν ἐκκλησία βέβαια ὁ Ἑρωτόκριτος καὶ τὰ ἄλλα «ἐρωτικὰ» —πάντα τῆς ἐρωτικῆς «φυγῆς»— ἔργα ἦταν ἄσμενα καὶ ἀμαρτωλά, λοιπὸν καὶ ἀπορριπτέα¹ ἢ ἀμαρτία ὡστόσο δὲν εἶναι διόλου ἀνατρεπτικὴ γιὰ τὴν κοινωνία, εἶναι ἀντίθετα ἀπαράιτητη καὶ γιὰ τὴν ἱεράρχησὴ τῆς καὶ γιὰ τὴν ἀδιατάρακτη ἀναπαραγωγὴ τῆς.² Ἔτσι τὰ ἐρωτικὰ βιβλία εἶχαν μιὰ παραπληρωματικὴ λειτουργία· ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν ἀθροιστικὰ στὸν κορμὸ τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν, δίχως νὰ ἀνατρέπουν τίς ἠθικὰς τοὺς ἀξίες.

Δὲν ἀποτελεῖ ἐξάιρεση ὁ Ἑρωτόκριτος· ἡ γραπτὴ γνώση δὲν ἐρχόταν ποτὲ σὲ ἀντίθεση μετ' τὴν προφορικὴ, ἀντίθετα, καθὼς τὰ βιβλία ἤτανε πάντα μάρτυρες μιᾶς ἰσχυρότερης κοινωνικῆς μεριδίας —καὶ κυρίως βέβαια τὰ ἐκκλησιαστικὰ, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ θεῖο μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία— κωδικοποιοῦσαν καὶ «κανόνιζαν» συνεχῶς τίς συμπεριφορές, καθὼς τοὺς παρεῖχαν αὐθεντικὸ κύρος. «Ποῦ τὰ βρῆκες γραμμένα;» εἶναι ἡ ἐρώτησις ποὺ ἀντιπαραθέτει ὁ προφορικὸς πολιτισμὸς σὲ κάθε τυχόν νεοτερισμὸ.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφολογία ἂν ἐξετάσουμε τὸν Ἑρωτόκριτο —πάντα σὰν παράδειγμα— πάλι μετ' οἰκείας μορφῆς γιὰ τὸν προφορικὸ πο-

1. Χαρακτηριστικὴ ἡ ρῆσις ποὺ παρέχει τὸ «Πηδάλιο»: «ἐτι καθὼς πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν τὰ Ἀίρετικὰ βιβλία, ἔτιζι πρέπει νὰ ἀποβάλλωμεν καὶ τὰ ἐρωτικὰ βιβλία, καθὼς εἶναι ἡ ρῆμα τοῦ Ἑρωτόκριτου, τῆς Ἑρωφίλης, τῆς Βοσκοπούλας καὶ ἄλλων», Λιψία 1800, σ. 50· δανείζομαι τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Φίλ. Η. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν*, Ἀθήνα 1973, σ. 35.

2. Πβ. τὰ ὅσα ὠραῖα σημειώνει ὁ Φίλ. Η. Ἡλιοῦ, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ στοῦ Σταμάτης Πέτρου. *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα (Ἑρμῆς, Ν.Ε.Β.) 1976, ις'-ιθ'.

λιτισμό θά βρεθούμε άντιμέτωποι. 'Η δομή τοῦ ποιήματος, άν και πιό περίτεχνη από τὰ παραμύθια, ὑπακούει στὶς γενικὲς του γραμμὲς στὴν ἀνέλιξη τῆς παραμυθιακῆς μορφῆς: θά μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὴ μορφολογία ποῦ πρότεινε ὁ V. Propp.¹

Αὐτὸ γιὰ τὶς περιπτώσεις ποῦ ἀπομνημονεύεται ὀλόκληρος. Γιὰ τὶς περιπτώσεις ποῦ εἰσδύει στὴν προφορικὴ παράδοση ἀλλιῶς, ποῦ παρέχει δηλαδὴ ὕλικὸ γιὰ αὐτοτελὲς δημοτικὸ τραγούδι, τότε ὁ ἀφηγηματικὸς χαρακτήρας του συντομεύεται, καὶ ἀποκτᾶ τὴ γνώριμη στὰ δημοτικὰ τραγούδια δραματικὴ ὕφῃ.² Παίρνει τὸ σχῆμα τοῦ δοχείου ποῦ τὸν ὑποδέχεται.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀνατρεπτικὰ τῆς προφορικῆς παράδοσης τὰ ὅσα διαχετεῖ σ' αὐτὴν ἡ γραπτὴ. Καὶ δὲν εἶναι ἐπίσης πρόσφατο φαινόμενο οἱ σχέσεις τους. Ἀντίθετα μὲ ὅσα πιστεύονται διάχυτα ἢ καὶ ἐκφράζονται ρητὰ, ἡ εἰσδοχὴ τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἐνώσω οἱ δύο αὐτὲς μορφὲς τῆς ἀναμετάδοσης τῆς γνώσης συμβίωσαν. Καὶ δὲν εἶναι ἐπίσης κανένας σχολικὸς ἢ ἄλλος καταναγκασμὸς ποῦ ἐπέβαλε τὴ γραπτὴ παράδοση —ἄρα δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦμε γιὰ νοθεῖα τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄν κάτι νοθεύτηκε ἀπὸ τὸ 1830 ἢ ἀπὸ τὸ 1930 —ἢ, πιὸ σαστὰ, ἀπὸ τὰ παιδικὰ ἢ τὰ νεανικὰ μας χρόνια— αὐτὸ εἶναι οἱ ἱστορικὲς πραγματικότητες οἱ πρὶν ἀπὸ τὸ 1830 ἢ τὸ 1930 ἢ τὰ παιδικὰ μας χρόνια. Αὐξήθηκε τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ, καὶ πέρασε σὲ εὐρύτερα στρώματα. Διαφορὲς ποσοστῶν· δηλαδὴ ἀλλαγὲς στὴν ἱστορικὴ πορεία. Πράγματα φυσικά.

Κλείνοντας, θά ἤθελα νὰ θέσω ἓνα ἀκόμα ζήτημα. Συνηθισμένοι στὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ «λαϊκοῦ», γοητευμένοι ἀπὸ τὴ ζωντάνια μιᾶς γλώσσας ποῦ εἶχε γιὰ ἀντίπαλο τὴν ἄψυχη καθαρῆουσα, καὶ συνάμα μὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ (καὶ «σπασμωδική») γνώση γιὰ τὴν πρώιμη λογοτεχνία μας, ἐκείνη ποῦ ἄνθησε πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση, στηριχτήκαμε προκειμένου γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ μας παραγωγὴ στὸ δημοτικὸ τραγούδι. Μολονότι δὲν μπορούμε νὰ τὸ ψηλαφήσουμε, καλὸ εἶναι νὰ κρατοῦμε ἀνοιχτὴ τὴν προοπτικὴ πὼς καὶ ὀρισμένα δημοτικὰ τραγούδια ἔλκουν τὴν καταγωγὴ

1. Ἔχω ὑπόψη μου τὴ γαλλικὴ ἔκδοση: Vladimir Propp, *Morphologie du conte*, Παρίσι (Seuil) 1965 καὶ ²1970. Ἔως ὅτου κυκλοφορήσει ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ πρόχειρα τὴν παρουσίαση τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Μ. Γ. Μερικλή στὴ *Λαογραφία* 29 (1974) 435-450.

2. Βλ. τὸ κείμενο ποῦ κατέγραψε ὁ Χρ. Χρηστοβασιλεῖς, καὶ δημοσιεύει ὁ Δημ. Γρ. Καμπούρογλου στὸ *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Β', Ἀθῆνα 1890, σ. 80-81.

τους από κάποια γραπτά πρότυπα, χαμένα σήμερα.¹ Μια τέτοια προοπτική θα διευκόλυνε και θα προωθοῦσε τις σκέψεις μας γύρω από τη φύση του προφορικού πολιτισμοῦ.

1. Βλ. τὰ ὄσα ὑποστήριξε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς γιὰ τὴ «Βοσκοπούλα» (Σημείωμα γιὰ τὴ «Βοσκοπούλα», στὸ *Τετράδιο*, τχ. 2, 1945· περασμένο τώρα στὰ *Φροντισματα*, Ἀθήνα 1962, σ. 24-38, καὶ ἰδίως σ. 36-37), προδρομικὰ τῶν ἔσων ἀναψηλαφεῖ ἢ ἀνακοίνωση ἐτούτη. Καλὸ εἶναι νὰ θυμῆσομε καὶ τὴ θεωρία τοῦ Στ. Π. Κυριακίδη γιὰ τὴν προέλευση τῶν παραλογῶν: *Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημόδους νεοελληνικῆς ποιήσεως*, Θεσσαλονίκη ²1954, περασμένο στὸ Στ. Π. Κυριακίδη, *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι*, Ἀθήνα 1978, σ. 169-207. Προσθέτω ἀκόμα, γιὰ τὴν ἀξία ποὺ τῆς προσδίδει ἡ πρωιμότητά της, μιὰ παρατήρηση τοῦ Pouqueville: κάνοντας λόγο γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία περνοῦν συνήθειες τῆς δυτικῆς κοινωνίας στὴν κοινωνία ποὺ περιγράφει, σημειώνει: "Le voyageur ne s'étonnera pas moins un jour [...] d'entendre comme nationale parmi les Valaques du Pinde, la chanson triviale de la *Carmagnole*, qui signala les premiers embrassements de la révolution". F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, II, Παρίσι 1820, σ. 598-599 καὶ ὁ.π., III, Παρίσι ²1826, σ. 283.